

Sipos János

MTA Zenetudományi Intézet

Beszámoló karacsáj-balkár népzenei gyűjtéseimről*

1944. március nyolcadikán
Napjaink feketék lettek,
A békésen éldegélő balkár falvakat
Nyomorúságba taszították.
Minden ház mellé katonát állítottak,
A népet jog nélküli tömeggé tették.
Egyesek sírnak, mások jajgatnak,
Szenvednek az elhagyott haza miatt.
(karacsáj népdal)

2000 óta végzek kutatásokat a Kaukázusban és Törökországban élő karacsájok és balkárok között, eddig több mint 800 dallamot vettem fel tőlük. Jelen cikkemben a Kaukázus északi oldalán található Karacsáj-Cserkesz Köztársaságban és a Kabard-Balkár Köztársaságban élő karacsáj-balkárok közötti első, 2000-es utam néhány eredményét mutatom be.

A török népek nyelvének összehasonlító kutatása komoly eredményeket ért el, azonban a török népzene egymáshoz való viszonyáról és a zenei rétegek történelmi vonatkozásairól keveset tudunk. Mivel a zene és a nyelv az emberi lét más-más dimenzióját tükrözi vissza, joggal remélhető, hogy együttes tanulmányozásuk maradandóbb eredményeket ad, mint ha csak az egyik vagy másik megismerésére szorítkoznánk. Fontos az is, hogy a kutatás ne szükljön le egy kisebb területre vagy egyetlen államra, mert a népzene számos rétege areális jelenség, és folyókhhoz, hegyekhez hasonlóan nem veszi észre a határokat, mikor egyik országból a másikba lép.

Kutatásaim során meghatározva az alapvető zenei rétegeket és összefüggéseket igyekszem megismerni a török nyelvű népek zenéjét, majd a zenéket összehasonlítom egymással, és ha lehet, óvatos történelmi következtetések levonására is kísérletet teszek. Megvizsgálom azt is, hogy az igen összetett, és régebbi rétegeiben keleti eredetű magyar népzene dallamaihoz található-e hasonlóság.

A szkeptikus olvasó közbevetetheti, hogy bajos a török vagy a magyar őstörténetre vagy az etnogenezisre következtetni mégoly kiterjedt areális kutatások anyagából is, hiszen nem-hogy ezer évekre, száz évre sem látunk pontosan visszafelé a népzene történetében. Ebben sok az igazság, de tudjuk, hogy a 20. századot megelőző, szervezett iskolahálózat, mozi, rádió és különösen televízió nélküli időkben a kulturális változás sebessége nagyságrendekkel lassabb volt. Ezen kívül úgy tűnik, hogy egyes rétegek, pl. a siratók és általában a szabaddabb ritmusban énekelt *parlando-rubato* dallamok nagy fennmaradó erőről tesznek tanúságot. Általánosan elfogadott az is, hogy nagy, koherens dallamcsoportok kialakulásához többnyire sok-sok év kell, és rendszerint tovább is maradnak fent. Bizonyos műfajok esetén tehát mégis lehet esély a múltba való visszapillantásra, főleg, ha őket számos, többé-kevésbé eltérő, de stílusosan összefüggő dallam, vagyis egy dallamréteg illetve dallamstílus képviseli.

* Ez a cikk a Sipos János (2001), „Report on my Expedition in the Caucasus”, in Károly L. – Kincses Nagy É. (szerk.): *Néptörténet – Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése* (Szeged, 155–184.) kötetben megjelent angol nyelvű cikk bővített, magyar változata.

Egy nagy területen végzett szinkron kutatás a történeti vonatkozások megfejtése nélkül is értékeket mutathat fel. A megbízható adatközlőktől jó minőségben gyűjtött, jól adatolt, a legújabb módszerekkel archivált anyag, az egységes feldolgozás, valamint az összehasonlító igényű elemzés segítségével sok mindent megtudhatunk az egyes népek jelenkori zenei kapcsolatairól. Ily módon megismerhetjük egy nagy, összetett etnogenezisű terület zenei viszonyait, képet kaphatunk a nyelvi és a zenei relációk közötti összefüggésekről is. A török népzene megismeréséhez még ma is alapvető fontosságúak az expedíciók, mert sok nép zenéjéről nincsenek megbízható monográfiák, és a meglévő publikációk sokszor a legalapvetőbb kérdéseinkre sem adnak választ.

A kutatott terület egyes népei több-kevesebb kapcsolatban vannak a magyarság kialakulásával is. Példaképpen említhetjük a kazakokat, hiszen a nyugatra vándorolt kunok a magyarságba olvadtak be, Ázsiában maradt törzsek pedig a kazakok etnogenezisében vettek részt.¹ Ugyanilyen fontos az Észak-Kaukázus területe, ahol a Kárpát-medencébe való bevonulás előtt a magyarság huzamosabban élt a Kazár Birodalom keretein belül.²

A kaukázusi gyűjtés tehát olyan átfogó areális vizsgálat egyik állomása, mely speciális magyar vonatkozások felderítésével is kecsegtet. A népekben és nyelvekben sokszínű kaukázusi terület teljes feltérképezésére nem vállalkozhattam: északon elsősorban a karacsáj-balkárok, délen az azerik között gyűjtöttem.³ Ugyanakkor az észak-kaukázusi gyűjtést fontos kontroll-anyaggal egészítettem ki. A 19. század végén és a 20. század elején az oroszok elől nagyobb számban menekültek karacsáj-balkárok Törökországba, majd a kaukázusi népek 1944-es Belső-Ázsiába deportálása újabb menekülthullámot indított. Ellentétben a gyorsan asszimilálódó egyéb törökországi kisebbségekkel, a főként Konya és Eszkisehir környékén élő karacsáj-balkárok a mai napig erősen ragaszkodnak hagyományaikhoz.⁴

I. kép: Térkép a területről

¹ Golden 1992, Mándoky 1993.

² Róna-Tas 1999.

³ Nem részletezve most néhány kisebb avar, zahur, tat, ill. hegyi zsidó gyűjtést, melyet Azerbajdzsánban végeztem, valamint Észak-Kaukázusban a kabardoktól gyűjtött dallamokat.

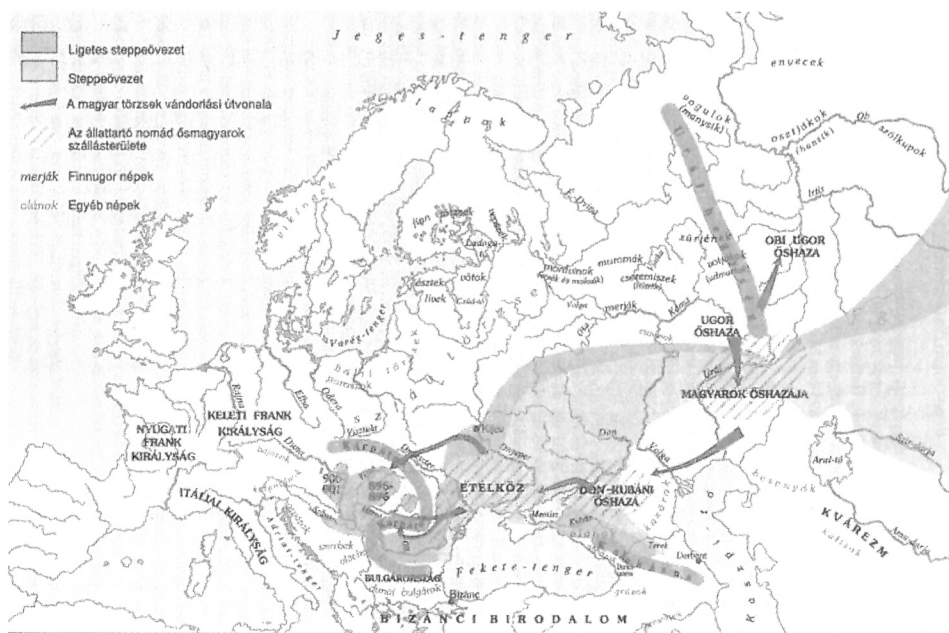
⁴ Andrews 1989, 121.

A kaukázusi magyar kutatásokról

A térképre pillantva szembetűnik, hogy a Kaukázus északi előtere kitüntetett stratégiai helyen van az eurázsiai sztyeppén való kelet-nyugat irányú közlekedésben. A Kászi-tó és az Ural hegység miatt itt összeszűkül a sztyepp, ezért a nagy népvándorlások népei, többek között a hunok és avarok itt haladtak át nyugatabbra levő céljaik felé, majd birodalmuk felbomlása után egyes csoportjaik ide tértek vissza.

A magyar őstörténetben, a magyarság kifejlődésében e területnek nagy jelentősége van. Itt volt a Don–Kubányi őshaza, ahova a magyarok az 5. században ogur török csoportokkal együtt költöztek, majd a Kazár Birodalom rendszerébe beilleszkedve folytatták az intenzívebb állattartó és földműves kultúrára való áttérést. Újabb csatlakozott néphez illoen északon határvédő funkciókat láttak el, délnyugaton pedig az alánokkal kerültek érintkezésbe. Talán az alán–magyar fejedelmi házasságokra utalva itt játszódik krónikáink elbeszélése, melyben a Meotisz vagyis az Azovi-tenger ingoványaiban elrabolják Dula alán fejedelem lányait, akik azután Hunor és Magor feleségei lesznek. Mindenesetre ezen a területen a magyarok kapcsolatba kerültek onogurokkal, szabiokkal, türkökkel, török-kazárokkal, bolgárokkal, alánokkal és nyilván más népekkel is, mielőtt 670 körül az Etelközbe vonultak, majd onnan a kabarokkal együtt egy besenyő támadás miatt 895-ben a Kárpát-medencébe érkeztek.

Nem véletlen tehát, hogy őseink érdeklődtek a terület iránt. Béla király támogatásával 1232 táján egy Ottó nevű domonkos szerzetes néhány társával a krónikákban említett magyarok felkutatására indult. Célját el is érte, és minden bizonnyal azokkal a Kaukázus környékén élő magyarokkal találkozott, akikről Bíborbanszületett Konstantin császár (959) is

2. kép: Az ősmagyarság vándorlása és a Don-Kubányi őshaza térképe (Róna-Tas 1996, 249)

említést tett, megjegyezve, hogy a Kárpát-medencei magyarsággal követek útján érintkeztek.⁵ Útmutatásai nyomán indultak el 1235-ben Julianius és társai újabb expedíciójukra. Ők azonban már nem akadtak Ottó magyarjainak nyomára, ezért északra fordultak, és a Volga mellett valóban rátaláltak egy másik magyar népcsoportra.⁶

Ettől az időtől egészen a 18. század végéig nem történt újabb magyar kutatás a Kaukázusban. A 18. század végén és a 19. század elején azonban az öntudatra ébredő magyarság közgondolkodásának központjába került az őshaza kutatása, az ázsiai rokon népek felkérése. Az első komolyabb magyar kutató a vidéken Ógyallai Besse János volt, aki 1829-ben jutott el a Kaukázusba. Besse, akinek határozott véleménye szerint itt volt a magyarok őshazája, csatlakozott ugyan az Elbrusz megmászásához és sok népcsoportot megismert, de nem talált értékelhető magyar vonatkozásokat.⁷

1895-ben vezetett expedíciót a Kaukázusba majd Közép-Ázsiába gróf Zichy Jenő. Noha a gróf melengedett bizonyos reményeket, az expedíció tagjai a 19. század végén már nem a kaukázusi magyarokat akarták megtalálni.⁸ Dolgukat nehezítette az is, hogy nem tudtak oroszul, ami már akkor közlekedő nyelv volt, és természetesen nem ismerték a számtalan kaukázusi nyelvet sem.⁹ Igaz, az expedíció egyik tagja, szentkatolnai Bálint Gábor elkészítette a kabard nyelv rövid leíró nyelvtanát, de kabardul ő sem beszélt jól. Mégis megindulhatott volna a Kaukázus-kutatás, de az 1905-ös oroszországi forradalom és az I. világháború megváltoztatta az itteni viszonyokat is, nagyon megnehezítve a személyes kutatást, így a II. világháború végéig csak Fettich Nándor magyar régész jutott el Tbiliszibe.

A II. világháború után a Kaukázus déli oldalán fekvő Grúziával és Örményországgal kezdett kialakulni tudományos és kulturális kapcsolat, de ez sem sikerült úgy, ahogy annak idején a Zichy-expedíció tagjai elképzelték. 1966-ban Erdélyi István meglátogatta Azerbajdzsán, Dagesztán, Grúzia és Észak-Oszétia több múzeumát és kutatóhelyét, majd később Csecsenföldet is, 1978-ban pedig egy kisebb kutatócsoporttal bejárta Észak-Oszétiát, a Kabard–Balkár Autonóm Köztársaságot és a Kubán völgyét.¹⁰

Czeglédy Károly, a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetem Arab filológia tanszék vezetője kaukázusi tanszékcsoportot szeretett volna szervezni.¹¹ A kutatók azonban főként az örmények (Schütz Ödön) és a grúzok (Tompos Erzsébet, Istvánovits Márton, Bíró Mária) kultúrájával foglalkoztak. Tardy Lajos kultúrtörténész is elsősorban grúziai tanulmányokkal foglalkozott.¹²

Noha még néhány kisebb jelentőségű tanulmányút megvalósult, a hely magyar szempontból való érdekessége ellenére jelentős kutatásokra és terepmunkákra a Zichy-expedíció

⁵ Konstantin császár e munkáját feltehetőleg 952-re fejezhette be. Könyvének eredetileg nem volt címe, első kiadója Meursius nevezte el 1611-ben *De administrando imperio*nak. RTA 1996, 57.

⁶ Részletesebb leírás pl. a Kaukázusi magyarok: *Magyarok Krónikája*, 1996, 97.

⁷ Vásáry 1972.

⁸ Cholnoky 1905, Zichy J. 1897 és 1900, Zichy J. 1899, Erdélyi 2000, 274–285.

⁹ A nyelvi viszonyokról röviden most csak annyit, hogy az Észak-Kaukázusban függőleges nyelvi tagolódás érvényesül. A steppe és az alsó régió nyelvei lett a *lingua franca* a lejjebb fekvő legelőkön, amerre a többnyelvű pásztorok kereskedtek, illetve télen letelepedtek. Mielőtt az oroszok meghódították a térséget, itt török népek domináltak, a Dél-Kaukázusban az azerik, északnyugaton és középen a nogajok, északkeleten pedig a mongol kumüök. A hatást fokozta egyes török népek fejlettebb politikai szervezettsége is. Ezen okokból az Észak-Kaukázusban is erős volt az eltörökösödés. Ez a tendencia az orosz forradalom utáni évtizedig még erősen érezhető volt.

¹⁰ Részletesebben Erdélyi 2000.

¹¹ Czeglédy 1955.

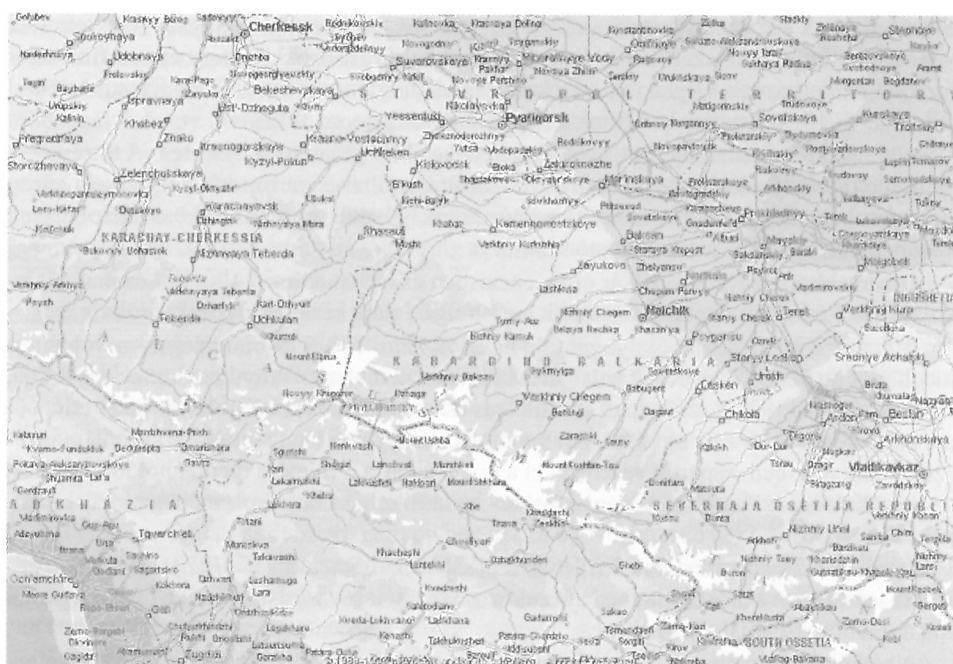
¹² Tardy 1971, 1973, 1988.

óta magyar részről nem került sor, és a megvalósult kutatások, látogatások javarésze is inkább a Kaukázus déli oldalát érintette. Mindennek ismeretében talán még jelentősebbnek mondhatók összehasonlító igényű kaukázusi és törökországi karacsáj-balkár kutatásaink.

A karacsáj-balkár népről

A Közép-Kaukázus területén az Orosz Föderációhoz tartozó Karacsáj-Cserkesz és a Kabard-Balkár Köztársaságoknak a Kaukázus felé eső déli területein lakik a karacsáj-balkár nép. A karacsájok és balkárok egy nép, közös török nyelvvel, történelemmel és kultúrával.¹³ Nyelvük a török nyelvek kipszak csoportjának kaukázusi ágához tartozik.¹⁴

A karacsáj-balkár nyelvnek a történelmi fejlődés során két fontos nyelvjárása alakult ki. Az egyik a karacsáj területen és a balkár terület Bashan és Csegem völgyeiben beszélt dialektus; a másik nyelvjárást a balkár terület Cserék völgyében beszélik, de a Holam valamint Bezengi völgyekben beszélt nyelv is a Cserék dialektus hatása alatt van (3. kép).¹⁵

3. kép: Térkép a karacsáj-balkár területről.

- ¹³ A karacsájok és balkárok külön népként való felfogásában oroszul szerepet játszott Wilhelm Pröhle 1916-ban megjelent *Balkarische Studien* cikke. Pröhle csak a balkár terület Cserék völgyében végzett kutatásokat.
- ¹⁴ Szamoljovics cikkében a karacsáj-balkár nyelvet a török dialektusok z-ága *y* alcsoportjának a *tav-, bol-, kalgan* csoportjába sorolja. Ez azt jelenti, hogy a Karacsáj-Balkárban régi török *azak/adak* „láb” helyett *ayak; tag* „hegy” helyett *tav; olmak* „lenni” helyett *bolmak* és *kalan* „maradó” helyett *kalgan* szerepel.
- ¹⁵ A területeknek megfelelően a karacsáj-balkárok magukat karacsájnak, baszhaninak, csegeminek, holaminak, bizinginek vagy malkarnak nevezik. A karacsáj-balkárok egymást *alannak* hívják. Más népek többek között a következő neveket adták nekik: *kara cserkesz* (tatár), *gorszkij tatar* vagy *kabardej* (orosz), *kusha* (kabard, adige, cserkesz), *akaracs* (abház), *asson* (oszté) stb. Az első európai híradás róluk 1404-ben Johannes de Galonfontibus érsektől származik, aki „kara cserkeszeknek” nevezte őket.

Vallás

A 18. századig a karacsáj-balkárok nomádok voltak animista hittel, mely szerint minden tárgynak, természeti erőnek lelke, szelleme van. A szunnita iszlám hit Hanafi ágát a késő 17. És a korai 18. században kezdték terjeszteni közöttük a krími tatárok és a kubáni nogajok. A dagesztáni Samil-felkelés éveiben (1834–58) az iszlamizálódás felgyorsult, de hasonlóan más török népekhez az iszlám elfogadása után még sokáig hittek a természetfeletti erőben, hegyi isteneiknek (pl. Eliya) ünnepeket rendeztek, táncoltak, áldozati állatot vágtak. Vannak szent fáik és szent forrásaik is. Az animizmus a 20. század elejéig élt közöttük, ennek a mai napig fennmaradtak nyomai hiedelemvilágukban, babonáikban és népdalaikban.

Etnogenezis

A karacsáj-balkárok eredetéről több, egymásnak ellentmondó elmélet van.¹⁶ Vsevolod Miller és Joseph Markwart óta a karacsáj-balkárokat a 7–8. században itt élt, majd a 12–13. században a hegyekbe visszaszorult kubáni bulgárokkal hozzák összefüggésbe.¹⁷ Mások szerint őseik azok a kazárok voltak, akik a 11. században a Terek felső folyása felé vonultak vissza, megint mások szerint a balkárok iberó-kaukázusi ősökkel vagy éppen finn-ugor ősökkel rendelkeznek. Olyan feltevések is vannak, hogy korábban a Krím-félszigeten laktak, és a 15–17. században költöztek a Kaukázus vidékére.

A karacsáj-balkár etnogenezis sok más népéhez hasonlóan igen összetett. A történelem előtti időkben a Kaukázus hegyeiben bevándorolt anatóliai és mezopotámiai törzsek, görög és római kereskedők, kimmer-szkíta proto-türkök jelentek meg, az ő közvetlen hatásuk azonban ma már nemigen mutatható ki.

Ugyanakkor a karacsáj-balkár etnogenezisben és a társadalmi-kulturális formák kialakulásában fontosabb szerepet játszottak hun–bulgár, alán, kazár és kipszak török törzsek.

A *hunok* Közép-Ázsiából nyugat felé haladva Kr.u. 370–375-ben átlépték a Volgát, és meghódoltatták az Észak-Kaukázusban lakó kubáni alánokat.¹⁸ A nyugati hunok egyik ága, a bolgár törökök a 3–4. században a Kaukázus északi oldalán levő Kubán területre telepedtek le. 558-ban az avarok egyik része a bolgárokkal együtt a Duna vidékére vonult, más részük pedig 671-ben Asparuk vezetésével a mai Bulgária területére ment, ahol idővel beolvadt a többségi szlávokba. A Kaukázusban maradt kubáni bolgárok az alánokkal és adigekkel éltek tovább.¹⁹

Ásatásai alapján az orosz A. Miller a karacsáj-balkárokat a *kara bulgárok* leszármazottjainak tekinti.²⁰ Az utóbbi időkben a Kaukázusban talált rovásírásos emlékeket a bolgár török nyelvből próbálják megfejteni.

A balkár és a grúz hagyományok szerint a karacsáj-balkárok ősei valaha az Észak-Kaukázusban, a Kubán sztyeppéin éltek, majd mongol törzsek támadása miatt a hegyek felé szorultak vissza.²¹

¹⁶ A balkárok történetéről való adatok forrásai: Golden 1992, Kakuk 1976, Pritsak 1959, NUPI, Centre for Russian Studies, www.nupi.no, *Encyclopaedia of Islam*, *The Columbia Encyclopaedia*.

¹⁷ Miller (1881–1987). A *balkár-malkár* név hangtanilag megfelel a *bulgárnak*, azonban a két nép közötti kapcsolat jellegét nem ismerjük.

¹⁸ Geusset 1980, 88.

¹⁹ Avcioglu 1982, 720.

²⁰ A karacsáj-balkár-bulgár etnikai és társadalmi-kulturális kölcsönhatására utaló ásatás például a Humara falu közelében egy régi bulgár város maradványai, Töben Csegem és Laskuta falvakban talált emlékek vagy Kasha Tav közelében a bulgár típusú temetők.

²¹ A grúz hagyományokról l. Waxuši Bagrationi herceg (1695–1772) művei.

Ugyanezen hagyományok szerint, mielőtt legkorábban a 11. században nyelvileg kipc sakizálódtak, az alánokkal (*asz-jász* nép) éltek politikai közösségben, és azok erős hatása alá kerültek.²² Valóban több jel is mutat arra, hogy egy iráni alán elem is részt vett kialakulásukban, talán olyan, mely korábban elkaukáziasodott. A karacsáj-balkár földrajzi nevek jelentős részének alán eredete van, pl. *dan* 'folyó' vagy *g'am* 'szoros'. Az oszétok a balkárokat *asziagnak*, a karacsájok *asz*nak, a szvanok *ovszinak*, a megréliánok pedig *alaninak* hívják. Ezek a szavak mind az *alan-asz (jász)* szóra utalnak. A karacsáj-balkárok egymást alannak nevezik.²³ Abul-Fida (†1331.) jegyzi meg az Észak-Kaukázusról, hogy „az alanok (al-^cAllán) törzse elkeresztényesedett törökök, számosan vannak a területen. ... Van egy hasonló szokású és hitű *asz* nevű török szomszédjuk is.”²⁴ Mind a karacsáj mind a balkár nyelvben számos digor-oszét jövevényszó van, noha a balkárokkal ellentétben a karacsájok az utóbbi évszázadokban nem érintkeztek közvetlenül az oszéttal.²⁵

A soknemzetiségű Kazár Birodalom török népei is fontos szerepet játszottak a karacsáj-balkár etnogenezisben, a kazár kultúra a Kazár Birodalom népeinek kultúrájára nagy hatással volt. A karacsáj-balkár nyelvre és kultúrára azonban a legerősebb hatást kétségtelenül a *kipc sak* (kuman) törökök gyakorolták, akik a 12–13. században az Észak-Kaukázus legjelentősebb politikai erejét képviselték, majd Dzsingisz kán mongol seregei elől 1223-ban többségük északra menekült, egy részük pedig a bulgárokkal és alánokkal együtt a Kaukázusba vette be magát.²⁶ A karacsáj-balkár etnogenezisben ez az esemény igen nagy jelentőségű volt; a kipc sakok etnikai és kulturális hatását ásatások, temetők, szobrok tanúsítják. A sztyeppe területtel való kapcsolatuk tükröződik az állattartással összefüggő gazdag hagyományokban is, a második világháborúig az állattartás volt a fő foglalkozásuk, termékeik az egész Kaukázusban híresek voltak.

A karacsáj regék, mondák és a népköltészet is vall a nép kialakulásáról. Ezek, ha nem is feltétlenül megbízható, de elgondolkodtató adatokat szolgáltatnak. A népetimológia a „karacsáj” elnevezést egy *Karcsa* úr nevéből származtatja, aki népével a Krímből jött, és a kabardokkal – kisebb harcok után – szövetséget kötött. A karacsáj mondák szerint Karcsa népéhez grúz (hubiy), szvan (özden), abaza (tram) és kabard (tohc suk) törzsek is csatlakoztak.

A szomszéd népekkel való keveredést mai kutatások is alátámasztják. Erős volt az oszéttel való kapcsolat, amit mindkét nyelvben számos jövevényszó tanúsít.²⁷ Jellemző adat például, hogy 1875-ben a karacsáj Mara völgy Ogari Mara és Töben Mara falvaiban 981 karacsáj, 35 abház, 10 kumük, 22 nogaj, 32 grúz-svan élt. A kisebbségek azután fokozatosan beolvadtak a többségi karacsájok közé.

A történeti, nyelvi és társadalmi kutatások szerint tehát a karacsáj-balkár törökök etnikai gyökerei a háromezer évvel ezelőtt itt élt kimmerék és szkíták után a Kr. utáni első évektől kezdve hun-bulgár, kazár, alán és főleg kipc sak török törzsekre vezethetők vissza, és erős kölcsönhatást tapasztalhatunk a szomszédos kaukázusi népekkel is. Az etnogenezisben

²² Az alánok, akikre a kínai források török törzsként hivatkoznak (Eberhard 1942, 153) a Kr. u. első években érkeztek Közép-Ázsiából a Kaukázus alsó-kubáni területére. A karacsáj-balkároknak erős kapcsolatuk volt a kartvéliai szvanokkal is, amit számos családi név mutat.

²³ A karacsáj-balkárok egyéb önelnevezései a *tawli* „hegyi”-n kívül nem világosak.

²⁴ Abu'l-Fidá, *Taqwim al-Buldán*, 203.

²⁵ L. Miller (1881–1887), Schmidt 1932 és Abaev 1933.

²⁶ Harmadik csoportjuk nyugatra vándorolva a mai Bulgária területén a Dunai Bolgár birodalmat alapította meg, majd fokozatosan beolvadt a többségi szlávokba.

²⁷ Dzidzoev 1992, 49.

részt vevő népek arányáról azonban kevés biztosat tudunk, talán éppen ehhez szolgáltathat adatokat a nagy areákra kiterjesztett összehasonlító zenei kutatás, melynek mostani vizsgálataunk is egy kis lépése.

Újabb kori történelem

Az újabb kori karacsáj-balkár történelem megértéséhez tudni kell, hogy a terület az oroszok és az oszmánok számára is stratégiaileg fontos volt. Itt van a Kaukázus legmagasabb csúcsa, és a jelentős hágók mind délre, mind az Észak-Kaukázus felé mintegy ellenőrző erődként szolgálnak.

Az oroszok már a 18. században elkezdték a Terek mellék-folyó völgyei felső szakaszainak elfoglalását, előlük a karacsáj-balkárok egy része 1885-ben, majd 1905-ben Törökországba vándorolt. Egyúttal azonban a cári Oroszország végét jelentő 1917-es forradalom a kaukázusi népeknek a függetlenség reményét hozta. 1917 márciusában létrehoztak egy Kaukázus-hegyi Ideiglenes Uniót, hangsúlyozva, hogy az eltérő nyelvek ellenére a kaukázusi népek közös kultúrával, hagyománnyal, életfelfogással rendelkeznek, ezért politikai egységben kell egyesülniük, melyen belül az egyes népek teljes autonómiát élveznek.²⁸ A független alakulat kikiáltása ellen azonban megmozdultak az oroszok, ukránok és kozákok.

Függetlenségük védelmében a kaukázusi népek 1918-ban Törökországtól kértek segítséget. 1918 májusában megalakult az Egyesült Kaukázusi Köztársaság, melyet az oszmán állam elismert, és Enver Pasa egyezményben katonai segítséget és az új állam védelmét ígérte meg.

Az oroszokat érzékenyen érintette, hogy a Kaukázuson-túli Konföderáció megalakulásával elveszthetik a kaukázusi „élet forrásához”, vagyis a bakui kőolajhoz vezető utak ellenőrzését. Lenin Dagesztán felől a Vörös Hadsereget küldte, másik oldalról az angolok által támogatott fehér orosz és örmény seregek támadtak Dél-Kaukázusra, ám a törökök visszaszorították őket, és elfoglalták a Dél-Kaukázust és Dagesztánt. Közben a Nyugat-Kaukázusban a tereki és kubáni kozákok a helyi népességet fokozott nyomás alá helyezték, ezért a török sereg oda is bevonult. Az I. világháborúban vesztes oszmán állam végül kénytelen-kelletlen elhagyta a Kaukázust, és visszavonult régi határai mögé. A kaukázusi népek egyedül maradtak Oroszországgal szemben, mely a területet uralma alá hajtotta.

A szovjet rezsim 1920-ban vette át a balkárok fölötti irányítást, és 1921-ben a „Balkar okrug”-ot a Hegyi Szovjet Szocialista Köztársasághoz (Gorskaya ASSR) csatolták. Még ugyanezen év szeptemberében a balkárokat a kabardokhoz csatolva megalakult a Kabard-Balkár Autonóm Terület, decemberben pedig a Kabard-Balkár majd a Karacsáj-Cserkesz Autonóm Köztársaság.

1936-ban ismét új politikai felosztást látunk: Adige (Krasznodarhoz tartozik), Karacsáj-Cserkesz (Sztavropolhoz tartozik), valamint a Kabard-Balkár, a Csecsen, az Ingus és a Dagesztáni Autonóm Köztársaság. Így a nyelvileg, kulturálisan, történetileg és etnikai gyökereiket tekintve egybe tartozó karacsájokat és balkárokat közigazgatásilag elválasztották egymástól. Az „oszd meg és uralkodj” elv alapján ugyanez történt a cserkeszekkel is, akiket adige, kabard és cserkesz néven három különböző közigazgatási egységbe osztottak (4. kép). Megindult a terület eloroszosítása, és míg 1926-ban a Karacsáj A.T.-n a népesség 81%-a karacsáj volt, a későbbi években ez 30%-ra esett vissza.

²⁸ Ilyen célú és hangulatú összejövetelem mi is részt vettünk 83 évvel később, 2001-ben.

4. kép: A terület politikai térképe

Az oroszok nem gyarmatosították a karacsáj-balkárokat, hanem kumük, oszét, hegyi zsidó településeket hoztak létre, és egyre nagyobb számú orosz költözött ide a legelőket fokozatosan termőföldre változtatva. Ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a karacsáj-balkárok fokozatosan megkezdjék az áttérést a nomád életről a letelepült mezőgazdasági életformára.

A megindult kolhozosításnak a karacsájok fegyveresen álltak ellen, ezért Sztálin a „szovjet nép kegyetlen ellenségének” nevezte őket. A karacsáj-balkárok a 2. világháborúban az oroszok ellen harcoltak. A németek a velük szimpatizáló és a harcokban mellettük önkéntesen résztvevő karacsáj-balkároknak megígérték a vallásszabadságot, a kolhozok helyett mezőgazdasági szövetkezetek létrehozását és a karacsáj-balkár nép egyesítését. Az észak-kaukázusi népek meg szerették volna alapítani az Egyesült Kaukázusi Köztársaságot, azonban ezt a területet a németek gyarmatnak szánták. Mikor 1942 vége felé a németek kivonultak, velük tartott egy adige-kabard, karacsáj-balkár és oszét emberekből álló 15000-es önkéntes sereg is. Amint a németek kivonultak, az oroszok 1943 januárjában támadásba lendültek, tankokkal, bombázókkal, ágyúkkal, és az összes karacsáj falut lerombolták.

Kitelepítés

A háború után 1944–45-ben a megszálló németekkel való kollaborálás vádjával az oroszok 1,5 millió, főként muzulmán embert deportáltak, a balkárokon és a karacsájokon kívül volgai németeket, krími tatárokat, kalmüköket, csecseneket, ingusokat és mesketeket. A kitelepítendő népeket összeterelelték, és teher- valamint marhavagonokban Üzbegisztánba, Kazakisztánba; Kirgizisztánba és Szibériába szállították őket. Kitelepítéskor csak az öre-

gek, nők és gyermekek voltak otthon, a fronton harcoló férfiakat később küldték utánuk. Egyes becslések szerint az emberek két-ötöde, más becslések szerint a népesség fele halt meg a deportálás során. Területük egy részét a Grúz S.S.R.-hez, a maradékot pedig a Kabard Autonóm S.S.R.-hez csatolták. Egy ideig még különálló népnek sem ismerték el őket, a falvak, tavak, folyók neveit is grúzra vagy oroszra változtatták.

1956-ban Hruscsov a karacsájokat részben rehabilitálta, és 1957-ben, 14 év száműzetés után többségük visszaköltözhetett eredeti területeikre. A megérkezés nem volt minden probléma nélküli. A visszaköltözők nagyon nehéz gazdasági állapotban voltak, ráadásul falvaikat felégették, többet közülük már nem is vettek újra birtokba.²⁹

Újra megszületett a Karacsáj-Cserkesz A. T., ami ismét a felszínre hozta az etnikai problémákat. A karacsájoknak nem adták meg a jogaikat, és a kitelepítés után még harminc évvel is hazaárulónak, haramiáknak nevezték őket. Az újságokban a karacsájokat megbízhatatlannak, rendszerellenesnek nevező cikkek jelentek meg, ami fokozta az oroszok, cserkeszek, abházok velük szembeni ellenséges érzületét. Ellenük hozták fel azt is, hogy a 2. világháború alatt egy orosz iskola 150 tanulóját megölték. Ezt az alaptalan vádat csak sokkal később vonták vissza.

1989-ben rehabilitálták őket, és a következő években a karacsájok és a cserkeszek többször is próbálkoztak etnikai függetlenséggel, de hiába. 1990-ben kihirdették a Karacsáj Köztársaságot, de ezt az oroszok nem ismerték el. A Szovjetunió szétesésével a Karacsáj-Cserkesz A. T. a Karacsáj-Cserkesz Köztársaság státuszát vehette fel, ami viszont a cserkeszek egységét nehezítette meg.

1993-tól a területet az orosz lakosság fokozatosan elhagyta és Oroszországba vándorolt. A megüresedő falvakba a hegyi részekről karacsájok költöztek be, és a karacsáj terület nonsokára a Kaukázus hegységtől egészen Cserkeszk város környékéig terjedt. 1993-ban kárpótlást kaptak az elűlözöttek, sőt 1994-ben Jelcin kihirdette, hogy a kitelepítés miatt károsult karacsáj nép gazdasági és kulturális fejlődéséhez támogatást nyújtanak.

1995-ben Jelcin egy régi kommunistát, V. Hubijevet nevezte ki a Karacsáj-Cserkesz Köztársaság elnökének, majd a parlamenti választásokat is a kommunisták nyerték meg. 1996-ban megszületett az új alkotmány, és a karacsáj, cserkesz, abház, nogaj és orosz nyelveket fogadták el hivatalos nyelvként. Az oroszot az etnikai csoportok közötti közlekedő nyelvként és a hivatalos okiratokban elfogadott egyetlen nyelvként határozták meg.

1999-ben valósulhatott meg az első független választás, ami a Karacsáj-Cserkesz Köztársaságbeli etnikai csoportok, elsősorban a karacsájok és a népesség 10%-át kitevő cserkeszek (adigék) között erős feszültségeket keltett, és a választást számos véres esemény előzte meg. Végül 1999-ben a népesség 40%-át kitevő oroszok valamint a cserkeszek és abházok ellenére, ha kissé gyanúsán is (85:12% arányban) a karacsáj jelölt nyerte meg a választásokat.³⁰ A térség egyik fő feszültségforrása továbbra is az, hogy egyrészt a karacsáj-balkár nép, másrészt az adige-cserkesz-kabard nép etnikai kulturális és nyelvi rokonsága ellenére közigazgatásilag megosztott helyzetben él, és egyesülni akar.

²⁹ Pl. Ogari Teberdi falu 860 házból 145 maradt ép, Ucskulanban a 4000 házból 200. Még a sírköveket is beépítették a házak alapjaiba vagy éppen célbalövésre használták őket.

³⁰ Ez viszont a cserkeszek között teremtett feszültséget, akik a Karacsáj-Cserkesz Köztársaság kettéválását akarták, és 1999 őszére fegyveres összetűzés is kialakult. Putyin kapacitálását az elnökhelyettesi pozícióra a vesztes csecsen jelölt Derev nem fogadta el, és továbbra is az önálló Cserkesz Köztársaság megalapításával próbálkozott.

Gyűjtőút a kaukázusi balkárok és karacsájok között

2001 szeptember–októberében látogattuk meg Agócs Gergellyel a Kabard-Balkár és a Karacsáj-Cserkesz Köztársaságot. A lehetőséget az biztosította, hogy Szvetlana Dasieva, a Kabard-Balkár Állami Egyetem egyik rektorhelyettese meghívott bennünket a *Nalcsikban* tartott Nart eposz konferenciára és egy gyűjtőútra.³¹

Tudtuk, hogy a Karacsáj-tóba szüllyesztett radioaktív anyagok veszélyesen szennyezik a környezetet, és hogy a tó megtisztítására tett erőfeszítések az anyagiak hiánya miatt 1998-ban leálltak. Az is elgondolkoztató körülmény volt, hogy a csecsen–oroszcserkesz háború *Nalcsiktól* alig száz kilométernyire zajlott, és a csecsenek a környező országokban is szedtek túszoikat. De egy kutató, ha elszánta magát, akkor nekivág, és gépünk 2001. szeptember 25-én a magasba emelkedett Moszkva irányában, majd Moszkvából nyolcórás késéssel ugyan, de még aznap este egy másik géppel a kabard-balkár fővárosban, Nalcsikban voltunk.

Kétfős teamünkben én a balkár kommunikációt vállaltam, kezeltem a videót és a fényképezőgépet, Agócs Gergely oroszul kommunikált és a DAT-magnóval dolgozott. 250 dallamból álló kítűnő anyaggal térünk haza, melynek zömét megbízható adatközlőktől vettük fel hat balkár helyszínen (Kaskatau, Karasu, Bezengi, Yanikoj, Ogari Malkar falvak és egy lakodalom az úton) és három karacsáj faluban (Ogari Mara, Karacsajevszk, Teberda). Ehhez járult a fővárosban négy további helyszín: a Néprajzi Kutatóintézetben és a Nalcsiki Rádióban rendezett két gyűjtés, valamint két népzenei koncerten is készítettünk fontos felvételeket. Nemcsak törökségi népek dalait és hiedelmeit rögzítettük, hanem az ibero-kaukázusi nyelveket beszélő cserkeszektől és kabardoktól is gyűjtöttünk, sőt olyan törökországi és szíriai cserkeszektől is, akik a Nart-kongresszusra utaztak ide. Beszereztük a hozzáférhető népzenei kiadványokat, ezek azonban inkább a többségi kabardok folklórával foglalkoztak.³²

5. kép: Balkár lovas a Kaukázusban

³¹ A nartokról többet: *Narti, Malkar-Qaracay nart epos*, Moskva 1994.

³² Pl. *Narodnie pesni i instrumental'nye naigryši Adygov*, II, 1981, III/1. 1986, III/2 1990, Moskva.

Egy karacsáj-balkár népzenei réteg

Most egy karacsáj-balkár népzenei réteget mutatok be röviden. Már a gyűjtés elején feltűnt egy jellegzetes dallam, melynek variánsai később is mindenhol előkerültek. Ezekből az első hallásra hasonló dallamokból a gyűjtés végére két jelentős osztály bontakozott ki, az egyik eol-fríg a másik mixolid skálán mozgó dallamokat tartalmazott. A két osztályt 'iker-osztálynak' nevezhetjük, mert e mixolid dallamokat egy hanggal felfelé transzponálva az eol-frígesekéhez hasonló dallamvonalakat kapunk, amint ez a mixolid dallamok VII(4)VII és az eol-frígek 1(5)1 belső kadenciáiból a dallamok ismerete nélkül is sejthető. Jellemző dallamainak szövege alapján a könnyebb hivatkozás végett ezt a kettős dallamosztályt *Tas köprü* „Kőhid” osztálynak neveztem el. A dallamoknak számos közös tulajdonsága van, többek között az

- egyéni szövegelrendezés,
- a parlando-rubato ritmus, melyből azonban mindig kielemezhető egy 6/8-os alap és
- a négyrészes zenei tagoltság, jellegzetes kadenciákkal, de sokszínű dallammozgással.

A szövegekben a páratlan sorok szótagszáma 10, 11 vagy 12 (5+5, 5+6, 6+5, 6+6), a páros sorok pedig leggyakrabban 8-szótagosak (5+3). A szöveg igen ritkán rövidül, de a páratlan sorok néhány szótaggal bővíülhetnek. Az 5- és 6-szótagos részeket egyaránt *s*-sel jelölve az általános szótagképlet $s+s/s+3$. Ezt a szövegebeosztást a zene is követi, bár a sorok belső osztásai nem mindig plasztikusak. Minderre alább bőven mutatok példákat.

Ez a zenei osztály karakteresen eltérő dallamcsoportokból áll, melyeket kezdő motívumok illetve első részük magasságának sorrendjében mutatok be. A zenei rendezéshez elegendő az első rész vizsgálata, mert e dallamok második része vagy az első részt követi lejjebb, vagy viszonylag egyenletesen ereszkedik, tehát a változókéony első résszel szemben többnyire nem befolyásolja döntően a dallam karakterét.

Az összesen 65 dallamot tartalmazó osztályban három alapforma van. Az első két forma (*a* és *b*) AB^{4-5}/AB ill. AB/AC szerkezeti képletei jól mutatják, hogy a második rész nagyban meghatározott az első rész által. A harmadik *c* forma utolsó sora rendszerint egy ereszkedő motívumot tartalmaz, tehát az AB/CD formák második része itt is egysíkúbb, kevésbé karakteres, mint az első rész.

	Szerkezet	1. rész	2. rész	%
a)	kétrészes kvart-kvintváltó	AB^{4-5}	AB	43% ³³
b)	kétrészes karakterű	AB	AC	29% ³⁴
c)	négyrészes karakterű	AB	CD	25%

Ismerkedjünk meg a dallamosztály csoportjaival. Minden fontosabb típusból egy dallamot közlök, és a könnyebb követhetőség végett a típusokat összefogó első dallamrész alkalmazásait külön ábrákon is bemutatom.

1. csoport: alacsony első rész alaphanggal. Az 1. csoportban levő dallamok első felének jellemzője az alacsonyan mozgó, az alaphangra akár többször is visszatérő, majd a 4/5. fokon véget érő dallammozgás.³⁵ A második részre is hasonló mozgás jellemző, ez azonban az alaphangon ér véget. E csoportban több dallamtípus szerepel, melyek között a fő különbség az első rész magasságában van. Az *a* és *b* típus közötti eltérés lényege az, hogy az *a* típus

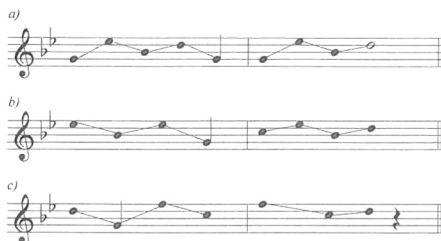
³³ Beleértve a gyakoribb AB^5CB és a ritkább AB^5AB , $A^{4-5}B^5AB$ formákat is.

³⁴ A_vBAC , A_kBAC formákkal.

³⁵ Eol-fríg dallamoknál 5. fok, mixolid dallamoknál a 4. fok.

dallamai az alaphangon indítanak, és onnan ugranak fel az 5/6. fokra, és e dallamok első része összességében alacsonyabban mozog, mint az ereszkedő *b* típus dallamainak első része (*1.a-b séma, 1–2. kotta*). A *c* típus első része mindjárt az első harmadában leereszkedik az alaphangra, majd onnan akár oktávot is fölfelé ugrik. Ezután leereszkedik a 3-4. fokra, majd onnan hullámzik az alaphang tercére-kvintjére az első rész végén (*1.c séma, 3. kotta*).

Még egyszer felhívom a figyelmet arra, hogy, noha most főként csak eol–frig dallamokat mutatok, ezek mindegyikéhez találhatunk mixolíd párt is.

1a-b-c séma: Dallammozgás

$\text{♩} = 96$ (3a-24)

Teñ - le - rim qa - tiş sü - gen mu - rat é - te,
Da - ği men kel - ge - nem o - qur - ğa.
O - qur mu - rat é - te bir şkol - ğa kel - sem da,
Aw - ru - ru - ğu - mu bil - ge - nem.

1. kotta: Alacsonyabban mozgó, középben alaphangra leereszkedő első rész

$\text{♩} = 96$ (3a-23)

Dal me - nir a - nam da ba - la da kö - se - sin,
Ol men - nen se - yir toy - ğan - dı.
Halq - ğa ra - sır da ber - gen za - man - da wa,
Me - ni da tı - şın - da qoy - ğan - dı.

2. kotta: Az alaphangra középben magasabbról leereszkedő első rész

$\text{♩} = 134$ (1b-13)

Qo - lu - na ti - yağ a al - ğan - na, oy, tey - ri,
Miñ qoyn' i - zın - dan bar - ğan - na,
Bar - sam al - lay - ğa wa ba - rıq - ma, oy, tey - ri,
Bar - ma - sam üy - de qal - lıq - ma.

3. kotta: Alaphangra az első harmadában leereszkedő első rész

2. csoport: alacsony első rész alaphang nélkül. Egy számos variánssal rendelkező, közkedvelt, mixolíd *Tas köprü* dallam első része végig a 2–5 sávban mozog 3–4 gerinccel, anélkül, hogy közben érintené az alaphangot. Az eol–fríg dallamok között ilyen dallammene-tűket nem találtunk.

2. séma: Dallammozgás

$\text{♩} = 86$ (2a-11)

Suw boy - nu - na bar - ğan - ma,
Suw bī - la bir - ge ži' - lar - ğa.
Bir - ek' iy - nar - la da men ayt - han - ma
Se - ni hal - le - ri - ŋi sī - nar - ğa.

4. kotta: Alacsonyán kezdődő első rész

3. csoport: 6-b3 sávban mozgó magasabb első rész. A *Tas köprü* dallamok között vannak olyanok, melyek első része a b3–6. fokok körül hullámszik. A dallam ereszkedésekkel kezdődik, majd egy kis hullámmal ér véget az 5. fokon. A második rész a 6. vagy 7. fokról ereszkedik le az 1. fokra, néha kétszer is.

3. séma: Dallammozgás

♩ = 68 (1b-7+)

(1b-7+)

5. kotta: A 6–b3 sávban mozgó első rész

4. csoport: nagy ívű dombbal kezdődő típusok. A *Tas köprü* osztálynak ezek a dallamai alacsonyán kezdődnek, majd Eb-re illetve F/G-re ívelve az alaphang kvintjére érkeznek vissza. Gyakori a „domb majd ereszkedés” formájú első rész:

4. séma: Dallammozgás

5. csoport: magasabban kezdődő típusok. A *Tas köprü* osztály központi, talán legkiegyensúlyozottabb alakzatát, melyet a legtöbb gyűjtött dallam képvisel, a 8–4 sávban mozgó magasabb első rész, és eol–fríg dallamoknál 4(5)4, moxolídeknél b3(4)b3 kadenciasor jellemzi. Az első rész alakja szerint mind az eol–fríg mind a mixolíd dallamok két-két típusra oszthatók. Az egyik típus kezdete „kis domb + ereszkedés + ...”-sel, a másik típusé pedig „domb + domb-”bal vagy ritkábban „domb + ereszkedés-”sel jellemezhető. E dallamok gyakori formája a kvintváltó karakterű AB⁴⁻⁵AB és az ABCD. A kvintváltó és nem kvintváltó dallamok között a fő eltérés mindössze annyi, hogy a kvintváltóknál az utolsó rész alacsonyabb, míg a nem kvintváltóknál magas (6. és 7. kotta). A példaként a 7. kottában egy mixolíd dallamot mutatok.

5. séma: Dallammozgás

$\text{♩} = 180$

Ba - şî - bîz - da - gî şa - riw žul - duz - čuq, (1a-1.)
Ol taw - la ar - řî - na ba - tad.
A - riw sî - fa - řîŋ é - sim - nen get - mîy.
Ta - řîm a - man bî - la a - ta - dî.

6. kotta: A központi típus 'domb + ereszkedés + domb' változata

$\text{♩} = 164$

Tau - qan taw - la - ġa ket - gen - dî, a - lay,
Taw ki - yîk - le - ni ma - rar - ġa.
Ke - li - ġîz, qîz - la wa, ma biz ba - ra - yîq
Tau - qann' al - řî - na qa - rar - ġa.

7. kotta: A központi típus „domb + ereszkedés” mixolid változata

Az eddig látott típusok többsége emelkedve kezdődött, de ebben az osztályban léteznek jó néhány magasabbról ereszkedve induló dallam is. Ez utóbbiak első része többnyire két kisebb, a 7–8. fokokról a 4–5. fokokra történő ereszkedésből áll (8. kotta), de van példa az 'ereszkedés + domb' dallamozgásra is. Most is hasonló helyzet áll elő, mint az 1. a és b típusok esetén, melyek között a fő eltérés az volt, hogy az egyik típus dallamai az alaphangon indítottak, a másik pedig ereszkedett.

6. séma: Ereszkedő dallamozgás

(1a-20)

Za - mal da dey - le, Za - mal da dey - le,
 Mal - qar - da qaw - ğa sōz - le - ge.
 Way, qa - ra qal - la, qan žau - ğand dey - le
 Za - mal - da čol - pan köz - le - ge.

8. kotta: Ereszkedve kezdődő típusok

6. csoport: egy ion dallam. Ebben a dallamosztályban eddig két réteg haladt egymással párhuzamosan, az eol-fríg és a mixolid dallamok típusai. Egyetlen ide tartozó ion dallamot sikerült gyűjteni, ezt azonban igen hosszasan és variáltan énekelte egy megbízható adatközlőnek tűnő, a régebbi hagyományokat láthatóan mindenféle vonatkozásban őrző idős néni. Ezt az adatot tehát, bár egyedül áll az anyagban, mindenképpen figyelembe kell venni.

(1b-12)

Bi - la - bir, ey, a - đir bol - šam ar a - laŋ
 Post - roy - ka - ğa sal - liq - maŋ.
 Da sen de me - ni wa sū - yūp el - šer ğa
 Qa - čī - rīp ar a - lay al - liq - maŋ.

9. kotta: Do-végű ereszkedő Tas köprüi dallam

6. kép: Balkár férfiak a buszmegállóban

Mint láttuk, a történelmi adatok megengednék, hogy a magyar és a karacsáj-balkár népzene egyes rétegei között akár genetikai összefüggések is legyenek. Felmerül a kérdés, hogy léteznek-e hasonlóságok a magyar és a karacsáj-balkár népzene között.

Pentaton fordulatok a kaukázusi karacsáj-balkár népzében

Vizsgáljuk meg először, hogy vannak-e pentaton nyomok e népek népzenejében, hiszen ilyen összetett etnogenezis, melyben az egyébként szintén sok szálból összetett kaukázusi és iráni népek mellett török népek is részt vettek, ezt elképzelhetővé teszi.

Az egyes rétegekben erősen pentaton magyar népzenevel szemben a karacsáj-balkár népzene alapvetően nem pentaton; a dallamok többségében a 6. és a 2. fok fontos szerepet játszik. A teljes anyagban mindössze öt olyan dallam van, mely mindvégig pentaton karakterű, és két dallamban szerepel több pentaton fordulat. A többi esetben legfeljebb a dallam elején, a dallam végén illetve a sorvégeken hallunk egyes pentaton megoldásokat.³⁶

A *Tas köprü* osztály 4. csoportjában van két erősen pentaton dallam, melyben a 2. és 6. fokok csak hangsúlytalan, átfutó szerepben tűnnek fel. Ezekhez bizonyos vonatkozásokban hasonló dallamok találhatóak a magyar népzene ereszkedő pásztordalai, ill. emelkedő nagy ambitusú dalai között is. Itt azonban inkább csak egyes zenei megoldások véletlenszerű hasonlóságáról beszélhetünk, mint genetikusan megalapozott dallam-összefüggésekről.³⁷

Kvintváltás és a Tas köprü dallamosztály

Tudjuk, hogy egyes népek, többek között a magyarok népzenejében a kvintváltás fontos szerepet játszik, különbséget kell azonban tennünk a gyakori és a szórványos, a határozott és a részleges/ esetleges, valamint a pentaton és a nem pentaton kvintváltás között.³⁸

Már utaltunk rá, hogy a legnépesebb *Tas köprü* osztályban (5. csoport) a nem-pentaton kvintváltás szélesen elterjedt, de halvány formában található meg. Itt nem karakteres motívumok kvarttal-kvinttel lejjebb történő megismétlését látjuk, magasabb és alacsonyabb részek közötti többé-kevésbé véletlenszerű párhuzamokat. Az osztály dallamaiban a pentatónia csak nyomokban lép fel; az eltérő hangsor, dallamvonalak és szerkezetek miatt ezek a dallamok nem hasonlítanak a magyar kvintváltókhoz.

A többi eol-fríg és mixolid dallam közül egy variáns-csoportot és egy dallamot vehetünk legalább részlegesen kvart-kvintváltónak. A variáncsoport dallamainak első része a 8–5. fokok között mozog, majd a 4/5 fokon zár. A második rész, ahogy azt gyakran látjuk a kvart-kvintváltó dallamoknál, magasan kezdődik, majd beáll az első résszel való párhuzamos mozgás. A dalok formája A³⁻⁵A-val írható le (*10. a kotta*). A másik ide tartozó dallam máso-

10. a kotta: Magasabb dallamok

³⁶ Dallam elején F-B-C, F-D-C, D-C-B-G, D-B-C-F, végén D-A-G-F, sorvégeken D-B-G, B-G-F, F-D-B, C-F, C-G.

³⁷ Pl. az egyik balkár dallam (Sipos-archívum, balkár/5a-7) hasonlatos az „Édesanyám rózsafája” magyar ereszkedő pásztordalhoz (típuszám: 18-079-00-01).

³⁸ Sipos 1997 305–317; 2001.

dik része rendhagyó módon hat-nyolc hanggal az első rész alatt kezd, majd itt is beáll a párhuzamos mozgás. A kvintváltós *Tas-köprü* dallamokkal ellentétben ez utóbbi dallam mixolíd skálája ellenére a kolomejka-jellegű ritmusával kissé jobban hasonlít egyes magyar kvintváltókra (10.b kotta).

10.b kotta: Magasabb dallamok

Ütempáros dallamok

Akárcsak Kazakisztánban vagy Azerbajdzsánban, a Korán-recitálás a balkároknál is a D-C-B trichordon mozog, C-n záródó egységekkel. Noha ez a zenei megoldás a magyar és más népek gyermekdalaiban is fontos szerepet játszik, úgy tűnik, a karacsáj-balkár népzeneben nem nyert teret. A karacsáj-balkár ütempáros népi dallamok többnyire mélyebb járásúak. Az ösvallás *Ozaj* és *Gollu* dallamai is forgás után C-n érnek ugyan véget, de a Korán-recitálástól, ill. a magyar gyermekdaloktól eltérően mélyebb járásúak, pl. a *Gollu* dallam a következőképpen hangzik: Es-Es-Esb D-D-D / C-C-C A F / B A-B / C C.

A balkár sirató

Sirató dallamok gyűjtése sehol sem könnyű, azonban a karacsájok és a balkárok földjén szinte megoldhatatlannak tűnt. A babonás hiedelem, hogy a sirató eléneklése tragikus események bekövetkeztét idézi elő, nem tette lehetővé a gyűjtést még olyan bizalmas, baráti légkörben sem, amelyben más helyszíneken már régen átszakadtak volna a pszichés gátak. Végül egy lakodalmi zenészként is szolgáló asszony énekelt siratót – igaz, szöveg nélkül. Jellemző, hogy még ezt is csak olyan feltétellel tette meg, hogy a férfiaknak ki kellett menniük a szobából, csak a nők és mi, gyűjtők maradhattunk bent. A többi asszony reakcióiból, és az ének közben beálló siratós hangulatból megállapíthattuk, hogy az előadás hiteles volt.

A többször is elénekelt sirató dallam alapvetően a pentaton F-D-C-B-G-F skála részszkáláin ereszkedik, és van kétsoros változata is, melyben az első sor G-F-D-C-B do-pentatonjára a második sor D-C-B-G-F so-pentatonja válaszol.³⁹ Elgondolkodtató, hogy ebben a határozottan nem pentaton dallamvilágban éppen a siratónak van pentaton hangsora. Vannak olyan nem-sirató dallamok, melyek mutatnak bizonyos hasonlóságokat a magyar, anatóliai, ill. azeri siratók kisformájával, amennyiben az két motívumból épül fel, melyek közül az első (G)-F-Es-D-C, a második pedig F-Es-D-C-B penta-tetrachordon ereszkedik (11. kotta).

³⁹ Török népek sirató dallamai között közlök egy karacsáj siratót Sipos (2004, 242) és magyar–karacsáj sirató párhuzamot mutatok Sipos (2004, 243).

11. kotta: Magyar siratóhoz hasonló karacsáj dallam

„Pszalmodizáló” dallamok

Egyes hét- és nyolcszótagos karacsáj-balkár dallamok karakteres csoportot alkotnak. Jellegetességük, hogy két rövid részből épülnek fel, az egyik rész Es/D□ B ereszkedést (A), a másik pedig D□ G ereszkedést valósít meg (B). Ez a két zenei sor különböző formákat létrehozva variálódik, többek között ABBB, BABB-ABBB-AABB, AAAB+B+, BBBB-ABBB-ABAB stb. formákban. Mindez az általánosabb pszalmodizáló stílus felé vezethető, mert ha a dallamok első sorait kettéosztjuk, pszalmodizáló dallammeneteket kapunk – igaz, igen rövid 4 sorral (G-D-D-D / Es-D-C B / C-D-D-C / B-B-As G). A dallamok 3–4. sora pedig nem más mint az alaphangra ereszkedve történő leereszkedés újbóli megerősítése (C-C-B-B / C-A-G G illetve B-B-C-As / G-G-G G). Úgy tűnik azonban, ez a zenei stílus itt nem született meg teljes variativitásában.

Hasonló dallamokkal és fejlettebb változataikkal az azeri, anatóliai vagy a magyar népzeneben is bőségesen találkozunk. A karacsáj-balkár dallamok egy része vallási dal, ugyanakkor az, hogy sok közöttük az altató, arra utalhat, hogy ősbib formával lehet dolgozni. A tulajdonképpeni népdalok között ez a forma hiányzik, talán onnan szorult ide vissza (12. a–b kotta).

12. a kotta: Vallási dallam

$\text{♩} = 72$ (3b-21)

Böl - law - böl - law, bö - le - yim,
 Sañ' ah - ši - liq ti - le - yim.
 Jan - dan süy - gen jan ba - lam,
 A - dam bo - lup kö - re - yim.

12. b kotta: Altató

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy egy-két formai egyezéstől eltekintve alig van hasonló dallam a magyar és a karacsáj-balkár népzeneiben. A legelterjedtebb *Tas köprü* dallamosztály egyetlen dallamához sem lehet magyar párhuzamot állítani, még a kvintváltó formájúakhoz sem. Bizonyos nyomok, pl. a pentaton sirató, vagy a kvintváltó szerkezet fontossága azonban arra utal, hogy régebben más jellegű zenei megoldások is lehettek a karacsáj-balkároknál, melyek az összetett etnogenezis során visszaszorultak, eltűntek. Fontos lenne ismerni a szomszéd népek, pl. az oszétok, kabardok, cserkeszek népzenejét is ahhoz, hogy további következtetéseket vonhassunk le.⁴⁰

A kutatást semmiképpen nem tekintem lezártnak, és Törökországban a Konya és Eszkisehir környékén élő karacsájok között tovább folytatjuk kutatásainkat.

7. kép: Három karacsáj generáció: nagymama, unokája és leánya Teberdában

⁴⁰ Pl. a kabard népzeneiben a *Tas köprü* dallamnak sok variánsa található meg.

Néhány balkár dal szövege

A szövegekben a következő speciális jeleket alkalmazom. ()-be teszem azokat a hangokat, amelyeket nem mondtak ki, pl. ha a *čigiwčü édim* a dalban *čig'wč' é'm*-nek hangzik, akkor ennek a jelölése: *čig(i)wč(u) é(di)m*. Az irodalmitól eltérő formák után zárójelben feltüntettem az irodalmi alakokat is, olyan módon, hogy a szükséges számú egyező szótagokat kötőjellel helyettesíttem. Pl. ha a *süygönle* 'szerelmesek' helyett a labializáció miatt *süygönle* hangzik el, akkor ezt *süygönle (-gen-)* -nek jelölöm. A járulékos hangokat illetve töltelékiszavakat aláhúzással (da, wa), az érthetetlen részeket pedig három ponttal (...) jelöltem.

1. kotta. Siratóének egy diák korai halálára

Énekelte Murtazov Asadullah (1910) és Atabiev Magomed (1930) Ogari Malqarban

Teŋlerim qatış sü(y)gen murat éte, Dağı men kelgenem oqurğa. Oqur murat éte bir školğa kelsem <u>da</u> , Awruruğumu bilgenem.	Szándékom volt, hogy a barátaimmal Tanulhassak, azért jöttem. A tanulás reményével érkeztem az iskolába, De tudtam, hogy beteg vagyok.
Tišina <u>da</u> čabıp alay <u>da</u> čig(ı)wč(u) é(di)m, Seniř izleydile desele, Awruwum <u>da</u> biraz <u>da</u> maŽal boluwč(u) éd(i) <u>da</u> Teŋlerim <u>da</u> suray kelseler.	Kifutottam az utcára, Ha azt mondták, engem keresnek, Betegségem is enyhült, Mikor barátaim rólam kérdezősködtek.

2. kotta. Szerelmesdal csasztuska formában

Énekelte Murtazov Asadullah (1910) és Atabiev Magomed (1930) Ogari Malqarban

Süygönle (-gen-) deyle <u>wa</u> , süygön (-gen) <u>da</u> deyle, Süygönle (-gen-) <u>da</u> qayda, biz qayda? Men <u>da</u> süygönlikge (-gen--), ol süymeyd(i), <u>deyle da</u> , Quru men süygönlen (-gen-) ne fayda.	„Szerelmesek” mondják, „szerelmesek” Hol vannak a szerelmesek, hol vagyunk mi? Hiába szeretek én, ő nem szeret, Elepedek a szerelemtől, hasztalan.
Qolumdağı dar <u>alay a</u> palatok, Men süygönime (-ge--) bereme. Dag süygönimi (-ge--) <u>da</u> ö elegemin (---nin) <u>da</u> , Men anasınnan (---dan) köremen.	Kezemben selyem kendőcske, Kedvesemnek adom. Szeretöm elfordult tőlem, Az anyja miatt nem láthatom.

3. kotta. Szerelmesdal. Énekelte Gilyahova Ariukiz Ažievna (1900) Karasuban

Értte(n)likd(e) é(r)tte turğanni, <u>le</u> .. beš namaz(ın) qılğannı, Alsam allaynı <u>wa</u> allıqma, <u>oy teyri</u> , Almasam bılay qallıqma(ı).	Nagyon korán kelőt, Ötször imádkozót, Ha megnősülök, biz' isten ilyet veszek el, Visszatartom magam, ha nem ilyen.
Qoluna tıyağ <u>a</u> alganna (---nı), <u>oy, teyri</u> , Mıñ qoyn(u) izından barğanna, Barsam allaya <u>wa</u> bar(l)ıqma, <u>oy, teyr(i)</u> , Barmasam üyde qallıqmaŋ.	Aki botot vesz a kezébe és ó, istenem, Ezer juhot terelget, Ha férjhez megyek, biz' isten csak ilyenhez, Másképp inkább otthon maradok.
Arbazina fayton <u>a</u> kirğenni, <u>oy teyri</u> , Oneki tilni bilgenŋi. Barsam allayğa <u>wa</u> bar(l)ıqma, <u>oy teyr(i)</u> , Barmasam üyde qallıqmaŋ.	Akinek udvába hintót hajt, Aki tizenkét nyelvettud, Ha férjhez megyek, biz' isten csak ilyenhez, Ha nem megyek, bizony otthon maradok.

4. kotta. Egy legény panasza a szerelemről. Énekelte Holamhanova AfuaŽan (1963) Bezengiben

Suw boynuna barğanna Suw bla brge Ži(y)larğa. Bir-ék(i) inarla da men aythanma Seni halleriŋi sinarğa.	Kimentem a folyópartra, Hogy a vízzel együtt sírjak, Néhány szerelmesdalt énekelek, Hogy megtudjam, hogy vagy.

Seni halleriŋi sīnasam, hanīm,
Amannan (--dan) aman Žaša sen,
Sennen (-den) iġisin daġi tapmasam,
Izlerne (--de) dep aylanama men.

DŽin taraġan qiyin boladi,
Taray bilmegen qollaġa.
Ēretten sayin ėiġip qarawĉem
Sen a Žorowĉe (Žirūgen) Žollaġa.

Ha megtudom, hogy vagy, kánom,
Ha te a rossznál is rosszabb vagy,
Nálad jobbra míg nem lelek,
Addig nem udvarolok.

Nehéz a gyapjúkártolás,
Kezeknek, amelyek nem tudnak fésülni.
Minden nap kijártam és néztem
Az utakat, amelyeken jársz.

6. kotta. Szerelmesdal a nalĉiki rádió fĉelhívatásos folklór-csoportjának előadásában

Bašibizdagī ariw Žulduzĉuq,
Ol tawla artīna batad.
Ariw sifatiŋ ėsimnen (--den) getmey (ket-),
Tanġim aman bla atadi.

Men Žolga ĉiġip, allīŋa wa qaray,
Ēki közümnem (--den) bošayma,
Ul süymekligin ėlge wa bilinip,
Bolmaz qayġīġa wa qalġanma.

A fánk fölötti szép csillagocska
A hegyek mögé búvik.
Szép arcod nem megy ki az emlékezetemből,
Szenvédések közt virrad rám.

Kimegyek az útra, téged várlak,
Két szemem kimerült.
Fiú, rajongásodról tud az egész falu,
Nagy aggodalomban vagyok.

7. kotta. Lírai dal Tauqanról (részlet). Énekelte Roza Teppeeve (1949) Bezengiben

Tauqan tawlaga ketgendi, alay (-lan)
Taw kiyikleni maraġa.
Keligiz, qizla wa, ma biz barayiq
Tauqann(i) allīna qararga.

Taukan elment a hegyekre,
Hegyi szarvasokra vadászni,
Gyertek lányok, menjünk,
Menjünk ki Taukan elé!

8. kotta. Sirató ének. Énekelte Bašiev Maštay Mahmutoviĉ (1928) Ogari Malqarban.

Žamal da deyle, Žamal da deyle,
Malqarda qawġa sōzlege.
Way, qara qalla (qan-), qan Žauġand deyle
Žamalda ĉolpan közleye.

Quru da qanadan iŋlenġend deyle
Ullu Malqarnī köpürü.
Qaysī oruslu bolur ėdi anam,
Žan (meni) Žamal imir ökülü.

Meni Žamal im, woy, woy, ketkendi (--gen)
Ol Arustovha (Iras--) qumaĉa.
Žamal im kelse, oy, men barliqma
Ullu Malqarġa quwanĉa.

Beszélnék Zsamalról, beszélnek Zsamalról,
Haragos balkár szókkal.
Jaj, azt mondják megteltek fekete vérrrel
Zsamal gyönyörű szemei.

Azt beszélnek, száraz deszkából megépítették
Nagy Balkár föld hídját.
Anyám, vajon melyik orosz volt
Lelkem Zsamalom védőügyvédje?

Az én Zsamalom, jaj, elutazott
Rosztovba szövetért.
Ha megjön Zsamal, én is elutazom
Ünnepre Nagy Balkáriába.

9. kotta. Szerelmesdal. Énekelte Gilyahova Ariukiz AŽievna (1900) Karasuban

Bilabir (brigadir), ey, adir (alay) bolšam ar alay
Postroykaġa salliqmaŋ.
Da sen de meni wa süyüp elsen ġa
Qaĉirip ar alay alliqmaŋ.

Da tübüŋdeyi (-ġi) atĉiġin, ŋa Žaši,
Bardiralliqmīsa Žirüšün.
Kesim süymegelley (--en-) tiysem (-sen) a Rasul aŋ
(Ži)yrma Žilg(a) ėttirme (-di) süzöysün (-dü).

Da tübümdęgi atĉiġim a, qizi,
Bardiralliqma Žirüšün (Ži-).
Kesin süymegelley (--el-) tiysem da, oy, qizi,
On dŽilg(a) ėdirirme (ėt--) süzöysün (südüšün).

Ha brigádvezető leszek,
Elviszlek az építkezésre,
Ha te is szeretsz,
Elrabollak, úgy nősülök meg.

Az alattad levő lovacskádat, legény,
Meg kell zaboláznod, csak sétáljon.
Ha akaratom ellenére hozzám ėrsz, a Prófétára,
Húsz ėvre elítéltetlek téged.

Az alattam levő lovacskámat, te lány,
Megzabolázom, sétáljon.
Ha akarated ellenére hozzád ėrek, te lány,
Tíz ėvet börtönben fogok ülni.

12. kotta. Zikr – vallási ének. Énekelte Budaeva NürŽyhan Xuseevna (1928) Nalčikban

Sözüm(ü) awali bismillah,	Első szavam „Allah nevében”
Ékinči(si) alhamdulillah,	A második „hála Allahnak”
Salat-salam payğambarğa (fay---),	Üdvözet, dicsőség a prófétának,
Ahlusconi, ashatlaga (-hab--).	Rokonainak, tanítványainak!
Aŋa tabig bolallağa (-lan-),	A hozzá hűségesekeknek,
Din dŽolunda turğallağa (-gan--),	A vallás útján megmaradóknak,
Razi bolsun sıyli Allah,	Legyen hozzájuk kegyes a szent Allah!
Din dŽolunda tursun illah.	Maradjanak meg a hit útján!
Namaz haqin- nan (--dan) söyleyim,	Hadd beszéljek a namazról
Tilibizde nazm(u) aylayin,	Versben a mi nyelvünkön.
Adamla aŋilar üçün,	Hogy az emberek megértésé,
DŽirekle dŽumuşar üçün.	Hogy a szívek meglágyuljanak!

13. kotta. Bölcsődal. Énekelte Gelyaeva Liza (1938) Ogari Malqarban

Böllaw-böllaw, böleyim,	Beli-beli, bepólyállak,
Saŋ(a) ahşılıq tileyim.	Csupa jót kérek számodra.
Žandan süygen dŽan balam,	Lelkemnél drágább picinyem,
Adam bolup köreyim.	Hadd lássam, ahogy felnősz.
Žan imdan süygen balam,	Lelkemnél drágább gyermekem,
Sense dŽirek süygenim.	Megédesítetted a szívemet.
Sen irahat bolmayin,	Ne légy nyugtalan,
Tinčliq tapmayd dŽiregim.	Mert az én szívemben sem lesz nyugalom.
DŽiregimi quwanči,	Szívem öröme,
DŽaşawumu dŽıbanči.	Életem gyönyöre,
Naqut-nalmas taşçıgim,	Kövecském gyémántból és rubintból,
Gokka hans balačıgim.	Virág gyermekecském.
Bölley-bölley, böleyim,	Beli-beli, bepólyállak,
Saŋ(a) ahşligi (ahşılıq) tileyim.	Csupa jót kérek számodra.

Bibliográfia

- ABAEV, V. I. (1933)
 „Общие элементы в языке осетин, балкарцев, и карацевцев”. *Jazyk i Myšlenie* 1, 71–89, Leningrad.
- ABU’L-FIDĀ
 Taqwīm al-Buldān.
- ALLWORTH, E. ed. (1967)
Central Asia, A Century of Russian Rule. New York: Columbia University Press.
- ANDREWS, P. A. (1989)
Ethnic Groups in the Republic of Turkey. Berlin.
- AVCIOĞSLU, D. (1982)
Türklerin tarihi. Istanbul.
- BESSE, J. (1838)
Voyage en Crimée, au Caucase en 1829 et 1830. Marseille.
- BOROS J. (1980)
Kaukázus – a népek hegye. Budapest.
- CHOLNOKY J. (1905)
 „Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása”. *Földrajzi Közlemények*, VI. k., 207–210.
- CZEGLÉDY K. (1955)
 „Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok”. *Antik Tanulmányok* 1955/2, 121–140.
- DUMÉZIL, G. (1976)
 „Mondák a nártokról”. In: *Az oszét eposz és mitológia*. Moszkva.

- DZIDZOEV, V. (1992)
Kuzey Kafkasya Halkları Arasındak Tarihi İlişkilere Bir Bakış, Kafkasya gerçeği, Samsun, 49.
- EBERHARD, W. (1942)
Çin'in Şimal Komşuları. Ankara.
- Encyclopaedia of Islam*. CD-ROM Edition v. 1.0 1999, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands.
- ERDÉLYI I. ed. (1977)
 Les anciens Hongrois ont-ils été dans le région du Kouban? In *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est. Studia Archeologica VI.*, 1977, 249–252.
- ERDÉLYI I. (1991)
 „Avarok, Kaukázus”. In: *Keletkutatás*, 1991. ősz, 52–54.
- ERDÉLYI I. (2000)
 „Szádeczky-Kardoss Lajos naplója és az első Zichy-expedíció”. In *Zichy expedíció – Kaukázus, Közép-Ázsia 1895, Szádeczky-Kardoss Lajos útinaplója*. Budapest, 274–285.
- GEOUSSET, R. (1980)
Bozkır İmparatorluğu. Istanbul.
- GOLDEN, P. B. (1992)
An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- JOHANSON, L., – CSATÓ, É. (1998)
The Turkic Languages. London and New York.
- KAKUK Zs. (1976)
Mai török nyelvek. Budapest.
 „A keleti magyarok felkutatása”. In *A magyarok krónikája*. Budapest 1996, 97.
- KODÁLY Z. (1937–1976)
A magyar népzene, 1. kiadás Budapest 1937, 7. kiadás 1976.
- KRADER, L. (1966)
The Peoples of Central Asia. 2nd ed. The Hague: Mouton.
- KSZ = Keleti Szemle
- LACH, R. (1926–1952)
Gesänge russischer Kriegsgefangener. Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Kl., Sitzungsbericht.
- LE CALLOC'H, B (1993)
 „Jean Charles de Besse, l'éternel voyageur”. *Bulletin des Langues Orientales*. Paris, 155–173.
- LINDNER, R. (1982)
What was a nomadic tribe? Bloomington.
- MÁNDOKY K. I. (1993)
A kun nyelv magyarországi emlékei. Karcag.
- MILLER (1881–1887)
Osetinskie éjtjudy 1–3, Moskau.
- Narodnie pesni i instrumental'nye naigryši Adygov*. Tom 2 (1981), Tom 3/1 (1986), Tom 3/2 (1990), Moskva.
- Narti, Malkar-Qaraçay nart epos*. Moskva 1994.
- NUPI, Centre for Russian Studies (www.nupi.no), *Encyclopaedia of Islam, The Columbia Encyclopaedia*.
- PRITSAK, O. (1959)
 „Das Karatschaische und Balkarische”. Deny, J. – Gronbech, K. – Scheel, H. – Togan, Z.V. (eds.): *Philologiae Turcicae Fundamenta I*. Wiesbaden, 340–368.
- PRÖHLE, W. (1909)
 „Karatschaische Studien”. In *KSz. 10*, 215–304.
- PRÖHLE, W. (1914–16)
 „Balkarische Studien”. In *KSz. (1914–15) 15*, 165–276, *KSz 16* (1915–16), 104–243.